

ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НОВОЇ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКАХ

Інна Ренчка

(Україна)

У статті розглянуто сутність національної ідентичності та особливості відображення процесів її формування в Україні на сучасному етапі в українських тлумачних словниках. Здійснено порівняння тлумачення слів, що втілюють важливі історичні, політичні та соціальні ідеї, у словниках радянського та пострадянського періодів. Наголошено на ролі словників у виробленні загальнонаціональної системи цінностей.

Ключові слова: українська національна ідентичність, радянська ідентичність, ідеологія державотворення і націєтворення, словник української мови, мовна картина світу українців.

REFLECTION OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY AND NEW STATE IDEOLOGY IN MODERN UKRAINIAN DICTIONARIES

Inna Renčka

The article considers the essence of national identity and the peculiarities of reflecting its current formation in Ukraine in Ukrainian explanatory dictionaries. The interpretations of words that embody important historical, political and social ideas, in the dictionaries of the Soviet and post-Soviet periods are compared. The role of dictionaries on the development of a national system of values is emphasized.

Key words: Ukrainian national identity, Soviet identity, ideology of state and nation building, Ukrainian language dictionary, Ukrainians' linguistic picture of world.

Словники виконують особливу роль у житті суспільства як важливі джерела інформації, засоби збереження і передачі знань, а також як виразники часу та мовної картини світу, сформованої в суспільній свідомості у відповідний історичний період. Словникарство більшою чи меншою мірою може зазнавати впливу політичного, соціального та ідеологічного контекстів. За радянських часів екстралінгвальні фактори, а саме панівна комуністична ідеологія та асимілятивна мовна й національна політика, яку провадила держава, мали необмежений вплив на лексикографічну практику. Вони позначалися на способі трактування лексичних одиниць, доборі ілюстративного матеріалу, перетворюючи

словники на ідеологічний інструмент тоталітарного режиму та засіб формування ідеологічно упередженого світогляду (Vejsberg 2002).

Новітні українські лексикографічні праці тлумачного типу поступово звільняються від наслідків ідеологічного тиску радянської тоталітарної доби, засвідчуючи переосмислення змісту лексичних одиниць, що втілюють світоглядні, соціально-політичні і загальнокультурні погляди та ідеї, відповідно до сучасних реалій та потреб українського суспільства. Зокрема, в словниках знаходять відображення процеси формування української національної ідентичності, ідеології державо- та націєтворення, консолідації суспільства навколо загальнонаціональних інтересів, що передбачає відкидання радянської ідентичності та вироблення власної системи цінностей.

Формування української ідентичності в сучасних умовах досліджують О. Білоус, Т. Воропаєва, Ю. Каганов, О. Майборода, Л. Нагорна, М. Степико, В. Трощинський та ін. Зокрема, на небезпеці конкуренції на теренах України проросійської та європейської української ідентичностей наголошує М. Степико. Дослідник вказує на потребу українізації України, боротьби за українську національну ідентичність, що в умовах фактичної російської агресії проти України є запорукою існування Української держави (Степико 2019). Особливості формування національної ідентичності в Україні на сучасному етапі з урахуванням глобалізаційних процесів у світі, її риси, функції та складники, співвіднесення з іншими видами ідентичності, наприклад, етнічною, регіональною, космополітичною тощо, розглядають В. Трощинський, В. Скуратівський та Н. Ярош (Формування 2018). Науковці зауважують, що національна самосвідомість українців, а отже, й українська ідентичність нині перебувають на стадії становлення. Їх невиробленість зумовлена понад трьохсотлітнім пануванням Росії, насадженням чужих цінностей, світогляду й тоталітарної ідеології. Це одна з актуальних проблем, необхідність розв'язання якої назріла з огляду на важливе значення для модернізації Української держави, її утвердження на шляху демократичного розвитку усвідомленого й дієвого “ототоження людини з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами”, що й становить основу загальнонаціональної ідентичності (Формування 2018, 33). На переконання вчених, одним із знарядь формування спільної ідентичності українських громадян є державна мова. З історії народів Європи відомо, що мова здатна “сприяти консолідації населення країни, розвивати почуття історичної, соціальної та духовної спорідненості членів соціуму” (Формування 2018, 67). Тому утвердження державного статусу української мови має бути пріоритетом української політики. Взаємозв'язок мови та ідентичності в Україні також аналізує у своїй праці В. Кулик (Кулик 2016). Порівнюючи дані соціологічних опитувань 2012 та 2014 років, дослідник робить висновок, що події Революції гідності та війни на Сході

України вплинули на зростання пріоритетності національної ідентичності, що виявилось, зокрема, в більшому поцінуванні української мови як національного атрибуту, такого самого, як гімн та прапор (Кулик 2016, 101).

Відаючи належне теоретичним дослідженням феномену національної ідентичності та беручи до уваги міждисциплінарний характер проблеми її формування і розвитку, варто зауважити, що недостатньо дослідженим лишається питання взаємозв'язку мови та української національної ідентичності, а також практично немає розвідок, присвячених відображенню у словниках процесів єднання українців довкола національних цінностей та їх відчуження від ідентичності, сформованої за радянських часів.

Мета статті – розглянути тлумачення лексики в сучасних українських лексикографічних працях з погляду відбиття в них процесів формування української національної ідентичності та ідеології державотворення, визначити роль словників у виробленні спільного ціннісного простору. Джерелом дослідження стали матеріали “Додаткового тому” “Словника української мови” в 11 томах, що вийшов у 2-х книгах (2017, далі – СУМДТ), “Словника української мови” у 20 томах (тт. 1–11, 2010–2020, далі – СУМ(20)), а також “Словника української мови” в 11 томах (1970–1980, далі – СУМ) для порівняння окремих словникових статей.

За визначенням М. Гібернау, національна ідентичність – “це колективне чуття, зіперте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від інших націй” (Гібернау 2012, 20). Це комплекс уявлень, “який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутньою спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею” (Нагорна 2005). Крім того, як слушно зауважує Е. Сміт, поняття національної ідентичності обов'язково охоплює й “певне почуття політичної спільноти” (Сміт 1994, 25), що передбачає єдність політичну, правову, морально-ціннісну та патріотизм громадян певної держави.

Натомість у СРСР, до складу якого входила Україна, вибудовувалася загальнорадянська позаетнічна і позанаціональна ідентичність (Нагорна 2008, 165). Влада виняткового значення надавала колективістським та інтернаціоналістським цінностям, пропагуючи майбутнє “злиття націй” в єдину соціалістичну спільноту та стирання мовних і культурних національних відмінностей. Н. Шліхта з-поміж складових радянської ідентичності виокремлює “російськість” (Shlikhta 2004, 262–263), оскільки саме російській мові відводилася провідна роль у створенні радянського мовно-культурного простору. Привілейоване становище російської мови в Радянському Союзі, за словами О. Тараненка, стало наслідком асиміляційної політики влади та “політично-ідеологічних настанов: офіційне проголошення в 2-й половині 40-х рр. XX ст. особливої ролі російського народу і російської мови в СРСР та взятого в 70-і рр. курсу на

створення «нової історичної спільноти людей – радянського народу» (Тараненко 2004, 746) з російською мовою як переважною мовою спілкування. Засобами створення радянської спільноти людей були русифікація, примусова міграція населення, масові репресії та арешти численних «ворогів» радянської влади. Усе, що мало ознаки національного, оригінального, самобутнього, інтерпретували як «антиросійське», а відповідно й «вороже», що призводило до нівелювання національної свідомості українського та інших народів СРСР.

Як наслідок, саме поняття «націоналізм» у радянському дискурсі інтерпретували виключно негативно, що демонструють і лексикографічні визначення, адже словники, як і вся друкована продукція в СРСР, перебували під суворим контролем і мали репрезентувати судження, узгоджені з панівною ідеологією: «НАЦІОНАЛІЗМ. 1. Реакційна буржуазна ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями» (СУМ-5 1974, 232). Пояснення змісту поняття за допомогою ідеологічно-оцінних висловів на кшталт «реакційна буржуазна ідеологія й політика» та експресивно забарвлених лексем «зверхність», «пригнічення», «ворожнеча» вказує на упереджений підхід до формування уявлення про націоналізм. Так само з погляду радянської ідеології потрактовано в СУМі й слова «нація», «народ» та «інтернаціоналізм», до словникових статей яких введено ідеологічно витримані цитати-ілюстрації: «НАЦІЯ. <...> *Українська нація... будує свою культуру, національну форму, соціалістичну змістом* (Рильський, III, 1956, 81)» (СУМ-5 1974, 232); «НАРОД. <...> *Радянський народ – нова, інтернаціональна спільність людей, що виникла в СРСР за роки соціалістичного будівництва. За роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла історична спільність людей – радянський народ* (Матер. XXIV з., 1971, 87)» (СУМ-5 1974, 174); «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ. Принцип міжнародної солідарності пролетаріату та всіх трудящих, що впливає з усвідомлення ними єдності своїх корінних інтересів у боротьбі за соціалізм і комунізм; відстоювання свободи та рівності всіх народів, боротьба за дружбу й співробітництво між ними, проти шовінізму та націоналізму. *Духом справжнього інтернаціоналізму прийнята Радянська Конституція* (Рад. Укр., 5.XII 1956, 1)» (СУМ-4 1973, 38). Визначення цих слів свідчать про залучення лексикографічних ресурсів для створення в населення стійкого переконання про належність до «нової інтернаціональної спільноти», ідентифікації себе з нею, формування безнаціональної ідентичності.

Порівняння словникових статей лексем «націоналізм», «нація», «народ», «інтернаціоналізм» у СУМі та нових українських лексикографічних праць засвідчує оновлення визначень й ілюстративного матеріалу, зокрема усунуто ідеологічно забарвлені цитати та запропоновано нові

формулювання дефініцій. Наприклад: “НАЦІОНАЛІЗМ. 1. Ідеологія та політика в національному питанні, в основі яких лежить трактування нації як найвищої цінності та форми суспільної єдності” (СУМ(20)-10 2019). Завдяки новому тлумаченню слово позбувається негативної конотації та набуває відтінку позитивного оцінного значення.

Потрібно зазначити, що сучасні словники містять значну кількість складних слів із першою частиною “націонал-” на позначення політичних партій, напрямів і течій, наприклад, “націонал-реформізм”, “націонал-лібералізм”, “націонал-консервативний”, “націонал-демократичний” (СУМДТ-2 2017, 108) та ін., пропонуючи нейтральні та об’єктивні тлумачення, позбавлені, на відміну від СУМа, ідеологічних маркерів на зразок “буржуазний” (СУМ-5 1974, 231). Також словники фіксують лексичні елементи з частиною “націє-”, не охоплені СУМом, які є значущими з погляду вибудовування національної ідентичності. Це слова “націєтворення”, “націєтворчість”, “націєвірний”, “націєвірчий”, “націєворець”. Наведемо кілька визначень цих лексем з ілюстративним матеріалом: “НАЦІЄТВОРЕННЯ. Творення, утвердження нації. <...> *Поява незалежної української держави зробила відродження раніше забороненої національної історіографії важливим елементом проектів українського державо- та націєтворення* (із журн.)”; “НАЦІЄТВОРЕЦЬ, уроч. Людина, яка працює на зміцнення нації, на утвердження її суверенітету”; “НАЦІЄВІРНИЙ. <...> *Рідну мову цінують не лише як засіб спілкування, а як невід’ємну частку людського ества, націєвірну ознаку, нетлінний духовний скарб* (з навч. літ.); *В основі націєвірної концепції І. Франка лежать культуроцентричний та політичний аспекти* (із журн.); *Перетнувши поріг ХХІ століття, наукове українство робить усе нові кроки до осмислення образу великого Кобзаря, націєвірного потенціалу його творчості* (із журн.)” (СУМ(20)-10 2019). Дефініції та ілюстрації звучать урочисто й піднесено, що підкреслює вагу позначених цими словами понять в контексті становлення української нації. Показово, що ілюстративний матеріал дібрано так, що він вказує на важливі чинники національної ідентифікації: незалежну державу, мову, культуру, творчість і діяльність знакових для України постатей.

Сучасні словники фіксують багато слів з частиною “етно-”, пояснюючи, що за значенням вона відповідає словам “плем’я”, “народ”, “нація” (СУМДТ-1 2017, 337). Це, зокрема, лексеми “етноекологія”, “етноцентризм”, “етногенетичний”, “етнолінгвістика”, “етносоціальний”, “етноцид” та ін. Усі ці слова, як і саме слово “етнос”, відсутні в словнику радянського періоду. Це можна пояснити бажанням уникати тлумачень слів, які несуть відбиток національного, оскільки з огляду на те, що нації формуються на основі етносів, існує тісний взаємозв’язок між етнічною та національною ідентичностями. У сучасних словниках натомість простежується прагнення охопити якомога більшу кількість слів з частиною “етно-” та надати їм повну характеристику з акцентуванням на особливостях

розвитку української нації, наприклад: “ЕТНОГЕНЕТИЧНИЙ. <...> *Етногенетичні процеси українського народу розпочалися разом з первісним заселенням тієї території, яку прийнято тепер називати Україною* (Вісник НАНУ, 1996, № 1–2, 30)”; “ЕТНОС. <...> *Етнос... стає нацією, коли він творить державу, а в цій державі стає гегемоном* (Вісник НАНУ, 1996, № 1–2, 26)”; “ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ. <...> *Певною своєрідністю позначений також і націогенез – формування головних ознак нації, під якою розуміється етносоціальна спільність, що включає всі ознаки етносу, чітко виражену національно-державну самосвідомість та державні атрибути* (Вісник НАНУ, 1996, № 1–2, 29)” (СУМДТ-1 2017, 337).

Однією з ознак нації є державність. За словами М. Степика, державотворчі процеси виконують для становлення нації першорядну роль: “Фактом свого існування держава не тільки служить справі консолідації територіальних і господарських спільнот, а й сприяє через свої інститути усвідомленню як їх єдності, так і відмінності від інших спільнот” (Степико 2011, 34). Тому в процесах формування національної ідентичності задіяні такі чинники, як рівень розвитку держави, форма державного управління, геополітичні прагнення держави. “Незалежна держава в сучасних умовах, – зауважує В. Трощинський, – постає вагомим чинником конструювання спільного ідентифікаційного простору, де вона має бути не тільки «модератором» суспільних перетворень, а й активним учасником об’єднувачих процесів українського суспільства...” (Формування 2018, 33). З огляду на актуальність і важливість цього аспекту конструювання національної ідентичності українців і творення нової державної ідеології України, сучасний лексикографічний опис охоплює слова “держава”, “державник” та чималу кількість похідних лексем: “державництво”, “державницький”, “державно”, “державотворення”, “державотворчий”, “національно-державний” та ін. У дефініціях цих слів та ілюстраціях до них ідеться про історію становлення власної держави, її розбудову, пошук шляхів подальшого розвитку та бажання зрозуміти і проаналізувати ті перешкоди, що ставали на заваді державотворчим процесам. Наприклад: “ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ. Комплексний довготривалий процес, спрямований на побудову держави, який включає культурні, політичні, міфологічні, релігійні та ін. чинники. *Успішне розв’язання складних проблем державотворення, відродження та розвитку вітчизняної культури можливе за умови повернення із забуття сотень імен видатних діячів духовної історії України* (з наук. літ.); *Досліджуючи українське козацтво, яке було головним фундатором української держави, ми певною мірою зміцнюємо науковий фундамент сучасного процесу державотворення* (з наук. літ.)” (СУМ(20)-4 2013); “*Найбільш помітні позитивні зміни сталися на терені державотворення. За короткий історичний період Україна створила основні атрибути держави, її визнав світ* (Віче, 1993, № 2, 20)” (СУМДТ-1 2017, 273); “НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ. Пов’яз. із державним оформленням території певної нації. *У своїй «Історії...» Михайло*

Грушевський вивів життєпис України з історії Київської Русі. Він... показав шлях українців як безперервну еволюцію – від найдавніших і аж до найновіших часів – на національно-державній основі (С. Білокінь. – М. Грушевський, Предок, 1990, 238)” (СУМДТ-2 2017, 108); “ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ. <...> Залишається відкритим давно і палко дискутоване питання про те, чи ця бездержавність є наслідком недостатності державотворчої волі, чи, навпаки, накинена бездержавність призвела до атрофії державницького інстинкту (НіС, 1990, № 12, 14)” (СУМДТ-1 2017, 273).

Близькими за значенням до наведених вище слів є лексеми “українотворення” та “українотворчий”, пояснення яких дає змогу наголосити на найголовнішій меті – творенні і зміцненні незалежної Української держави: “УКРАЇНОТВОРЕННЯ. Дії, спрямовані на становлення та утвердження суверенної української держави. *Українотворення має забезпечуватися усіма ланками освітнього процесу – від дошкільних до вищих навчальних закладів (ПС, 22.01.2014)”*; “УКРАЇНОТВОРЧИЙ. <...> *Уклін тим, хто підставляє під нашу українотворчу ідею плече! (ПС, 3.02.2014)” (СУМДТ-2 2017, 475).*

До словників введено також лексичні одиниці, що зацентровують увагу на векторах розвитку нашої держави. Український народ ідентифікує себе як європейську націю, що поділяє європейську систему цінностей, визначає для себе цілі інтеграції в Європу, членства в ЄС та НАТО (Степико 2019, 264). Тому закономірно, що словники містять такі лексеми, як “європеїзм”, “європеїзований”, “європеїст”, “європейськість”, “європоцентризм”, “європоцентристський”, “європеїзування”, “європеїзація”, “європеїзуватися”. Визначення на зразок “ЄВРОПОЦЕНТРИСТСЬКИЙ. <...> *Вибір перший [для України] – європоцентристська орієнтація із поступовим еволюційним входженням в єдину Європу (Віче, 1993, № 3, 5)” (СУМДТ-1 2017, 341), “ЄВРОПЕЇЗУВАТИСЯ. Ставати європейським, перебудовуватися на європейський лад, зразок. <...> *Ми поступово європеїзуємося. Свідченням руху вітчизняної економіки в європейському напрямі є збільшення її товарообігу з країнами Європейського Союзу (з газ.)” (СУМ(20)-4 2013), “ЄВРОПЕЇЗМ. Сукупність властивостей, якостей, характерних для Європи, європейців. *Європеїзм української культури, прихильність до гуманітарних цінностей... – все це і сьогодні сприяє демократизації українського світу (ГУ, 27.11.1991)” (СУМДТ-1 2017, 341)* підкреслюють європейський вибір як геополітичний пріоритет Української держави.**

Водночас важливим є збереження себе як самодостатньої спільноти зі своєю культурною самобутністю та формування ідеї власної нації на цінностях українства. Тому в умовах глобалізації національне відродження неможливе без об’єднання навколо спільних цінностей, мови, культури, історії, життєвих орієнтирів. Про усвідомлення такого напрямку цивілізаційного розвитку України в контексті загальносвітових суспільно-

політичних процесів свідчать словникові визначення: “ГЛОБАЛІЗОВАНИЙ. <...> Глобалізований світ цікавий у своєму розмаїтті, він спонукає до генерування нових ідей, але і вчить «свого не цуратись» (ПС, 12.08.2017)” (СУМДТ-1 2017, с. 231); “Без утвердження держави, яка сприяє економічному розвитку і проводить політику на розширення освіти, культури, науки, будівництво інфраструктури, розширення соціального капіталу, будь-яка країна не може бути повноправним гравцем на глобалізованому полі світової економіки (з газ.)” (СУМ(20)-3 2012); “УКРАЇНОЦЕНТРИЧНИЙ. Тс. УКРАЇНОЦЕНТРИСТСЬКИЙ. Не мені важливим завданням є побудова прагматичної, україноцентричної зовнішньої політики (ГУ, 18.12.2012)” (СУМДТ-2 2017, 475).

За даними опитування, проведеного соціологічною групою “Рейтинг” у липні – серпні 2021 року, в якому взяли участь 20 тисяч респондентів різного віку з усіх регіонів України крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, близько 16 % опитаних досі відчувають себе радянськими людьми (Покоління 2021). Тобто незважаючи на те що СРСР не існує вже 30 років, радянська ідентичність, ціннісні, соціальні, політичні стереотипи, що сформувалися в людей за роки панування радянської влади під впливом тоталітарної ідеології, все ще не подолані. Тому європейський та євроатлантичний вибір України і зосередження на своїх національних завданнях – це втілене прагнення позбутися російського впливу, подолати рудименти радянськості, а в умовах російсько-української війни – перемогти підступного ворога. Відгуком на зміни в суспільно-політичному житті нашої країни останніх десятиліть у словниках є введення до реєстрів лексем “декомунізація”, “дерусифікація”, “деідеологізація” та похідних від них. Наприклад: “ДЕКОМУНІЗАЦІЯ. Відмова від комуністичної ідеології в різних сферах суспільного життя. Декомунізація українських міст” (СУМДТ-1 2017, 269); “Проект закону спрямований на подолання наслідків панування тоталітарного режиму в Україні, її декомунізацію (з газ.)” (СУМ(20)-4 2013); “ДЕРУСИФІКУВАТИ. Чинити дії, спрямовані на витіснення російської мови з різних сфер життя певної спільноти людей, усунення ознак національної ідентичності росіян” (СУМДТ-1 2017, 274); “ДЕРУСИФІКАЦІЯ. <...> Ключова роль у здійсненні політики українізації належала інтелігенції, для якої цей курс означав дерусифікацію та подальший національно-культурний розвиток України (з наук. літ.)” (СУМ(20)-4 2013); “ДЕІДЕОЛОГІЗУВАТИ. Звільняти від впливу ідеології (головним чином панівної) в різних сферах суспільного життя” (СУМДТ-1 2017, 268); “Звільняти від панування ідеології, перев. офіційної. Необхідно було деідеологізувати ті соціальні науки, які нещодавно теоретично обґрунтовували «доцільність» ліквідації такого суспільного інституту, як релігія з її церковними інституціями (з наук. літ.)” (СУМ(20)-4 2013).

Варто зауважити, що СУМ подає трактування слова “русифікація”, проте з просторово-часовим уточненням “у царській Росії” (СУМ-8 1977, 911). Це

мало б переконувати в тому, що насильницьке впровадження російської мови і культури та обмеження функціонування української мови відбувалися ще в часи Російської імперії і такі явища не притаманні радянському способу життя. Натомість сучасний словник наголошує на тому, що русифікація за радянської доби не лише не припинилася, а ще більше посилилася: “РУСИФІКАЦІЯ. Насильницька політика зросійщення та асиміляції народів неросійської національності. Після таємної постанови Ради Міністрів СРСР від 13.10.1976 та «рекомендацій» Ташкентської конференції (22–24.05.1979 року) про значення російської мови в усіх сферах життя республіки розгорнулася особливо шалена гвалтівна кампанія русифікації України (О. Гончар, Щоденники, 2004, т. 3, 478)” (СУМДТ-2 2017, 358). З нових, відмінних від радянського трактування історії, позицій упорядники словника розкривають і події Переяславської ради 1654 року. За радянських часів з ідеологічних міркувань цю подію, що призвела до входження України до складу Росії, подавали як результат “віковичного прагнення” українського народу “воз’єднатися з братнім російським”. Визначення в сучасному словнику слова “воз’єднавчий”, підсилене ілюстративним матеріалом “Топлячи історію України в історії Російської імперії, автори [посібника з історії Української РСР] дописалися до того, що загарбницьку, колоніальну політику царату назвали «возз’єднавчою» (НіС, 1990, № 9, 50)” (СУМДТ-1 2017, 183), демонструє переосмислення важливих історичних подій та подолання стереотипів тоталітарної доби.

Національна ідентичність передбачає здатність людини усвідомлювати свою належність до певної нації, ототожнювати себе з нею, її історією та сьогоденням. Події Революції на граніті, Помаранчевої революції, Мовного майдану, Революції гідності, воєнного протистояння з Росією на Сході України посилити процеси консолідації українців навколо національної ідеї та захисту національних інтересів. Вони стали новими ланками в історії українських визвольних змагань, забезпечивши сучасникам почуття гідності і гордості за свою націю. Ці події знайшли відображення в сучасному словнику: “Помаранчева революція (П велике) – масовий виступ громадян України в листопаді – грудні 2004 року, спричинений необхідністю утвердження демократичних цінностей, зокрема права громадян на чесні вибори. Були шістдесятники. Була студентська революція на граніті. Були протестні акції початку століття. Тепер прийшло покоління Помаранчевої революції. І вже аж ці переможуть (Л. Костенко, Записки., 2014, 407); <...> Революція гідності (Р велике) – масовий виступ громадян України в листопаді 2013 р. – лютому 2014 р., пов’яз. із виборюванням права на людську гідність та європейський шлях розвитку держави. Революція гідності залишила глибокий, визначальний і незабутній слід в історії (Укрінформ, 3.09.2017); У ці дні країна відзначає річницю Євромайдану, який започаткував Революцію гідності (Вис. Зам., 18.02.2017); Революція на граніті (Р велике) – мирні протести українців,

перев. молоді, 2–17 жовтня 1990 р. у Києві, які завершилися перемогою протестувальників і відіграли вагомий роль у здобутті Україною незалежності в 1991 році” (СУМДТ-2 2017, 320); “МАЙДАН. 2 а. (*М велике*). Масові національно-патріотичні протестні акції в Україні (за назвою Майдану Незалежності в Києві). <...> *Мовний майдан. <...> Люди стоять на Майдані. На всіх Майданах України. Це вже суцільний Майдан* (Л. Костенко, Записки..., 2011, 403)” (СУМДТ-2 2017, 9).

Осмислення знакових подій та досягнень, їх значення для держави сприяє формуванню шанобливого ставлення до своєї історії та до самих себе, відданості своїй нації. Широке представлення у словниках лексичних одиниць, що є найменуваннями учасників національно-визвольних змагань в Україні ХХ та попередніх століть, таких як “бандерівець”, “мельниківець”, “мазепинець”, “самостійник”, “Січові стрільці”, “шістдесятник”, “дисидент”, засвідчує прийняття загальнонаціональних цінностей, зміну суспільних настроїв щодо ставлення до окремих сторінок нашого минулого. До “Додаткового тому” СУМа введено й номінацію “Небесна Сотня” як збірну назву героїв, які загинули під час Революції гідності (СУМДТ-2 2017, 410). Завдяки розлогим дефініціям та цитатам з творів знаних письменників, громадських і політичних діячів, науковців у лексикографічних працях постає пантеон національних героїв, які боролися за Україну в різні часи, наприклад: “БАНДЕРІВЦІ (одн. бандерівець, -вця, ч.; бандерівка, -и, ж.) 1. *іст.* Члени Організації українських націоналістів, яку очолював Степан Бандера. <...> 2. *перен., розм., схв. або несхв.* Свідомі українці. <...> *А коли ж чула ніби жартівливе «ти як бандеровка», то я теж не ображалась, а казала: «Так, я бандерівка, бо бандерівці – це українці, які не зрадили своєї землі, ні мови». І ті, хто це казав, замовкали* (А. Погрібний, Я говорю укр., 2006, 130)” (СУМДТ-1 2017, 43); “Прихильники національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. у Західній Україні. *Старенький ветеран війни приніс сивоокий бандерівці квіти: вона врятувала йому життя в жорстоких воєнних роках (з газ.)*” (СУМ(20)-1 2010); “МАЗЕПИНЕЦЬ, *іст.* Послідовник гетьмана Івана Мазепи; учасник Північної війни 1700–1721 рр. *Ми постійно маємо справу... з офіційною імперською Росією, ...яка називає борців за незалежність України «изменниками» (починаючи від гетьмана Мазепи) і... за допомогою поліції і поліційної преси творить страхопудів з етикетками «українські націоналісти – люті вороги українського народу», «мазепинці», «сепаратисти», «петлюрівці», «бандерівці»* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 131)” (СУМДТ-2 2017, 7). Наведені приклади показують, що ці та інші лексичні одиниці на позначення борців за незалежність України набувають позитивної конотації, зокрема завдяки добору відповідного ілюстративного матеріалу. Такі характеристики прямо протилежні значенню, якого їм надавали і надають у російській пропаганді в її імперському, радянському та сучасному варіантах, де ці слова використовують як лайливі для створення образу українців, ворожих Росії (Масенко 2020, 32).

Не оминули автори словників своєю увагою й такі атрибути української національної ідентичності та чинники національної самоідентифікації, як державна символіка та українська мова. Якщо в СУМі слово “тризуб” узагалі не було представлено, то в сучасному “Додатковому томі” СУМа окреслено історію українського герба від княжих часів до сьогодення: “ТРИЗУБ. <...> 2. Державний герб Київської Русі за князювання Володимира Великого. <...> 3. Державний герб УНР і Директорії (1917–1920 рр.). <...> 4. Символ українських національно-визвольних змагань. 5. Малий державний герб України від 1991 р.” (СУМДТ-2 2017, 461).

Кольоратив “жовто-блакитний” у словнику радянського періоду отримав негативну конотативну семантику як такий, що характеризує символ, таврований радянською владою як “націоналістичний”: “ЖОВТО-БЛАКИТНИЙ. <...> 2. *іст.* Стос. до української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, що мала прапор такого кольору. *Став* [В. Боженко] командиром червоного Таращанського полку і разом з богунцями Щорса визволяв від жовто-блакитних банд Київ (Іван Цюпа, Україна., 1960, 47)” (СУМ-2 1971, 541). Негативну оцінку підкреслено вживанням ідеологічних маркерів “буржуазно-націоналістична контрреволюція”, “жовто-блакитні банди” та антонімічним протиставленням протиборчих сторін, позначених словосполученнями з прикметниковими компонентами “червоний” та “жовто-блакитний”, де світлу з позиції радянської ідеології сторону представлено кольором “червоний”. У сучасному словнику наведено лексеми “жовто-блакитний” та “жовто-синій”, проінтерпретовані як кольори, пов’язані з українською державною символікою, кольори українського прапору. Обидві лексеми в такому контексті набувають позитивного оцінного змісту: “ЖОВТО-БЛАКИТНИЙ. 2. *перен.* Стос. до національного руху в Україні, символом якого є прапор, що поєднує в собі жовтий і блакитний кольори. *Жовто-блакитне відродження українського духу* (ПС, 28.04.2011); *Жовто-блакитна символіка*. || у знач. ім. *жовто-блакитні*. Прибічники національної і державної самостійності України”; “ЖОВТО-СИНИЙ. 2. *перен.* Тс. ЖОВТО-БЛАКИТНИЙ. 2. *Історичні джерела говорять про українські жовто-сині прапори... вже у зв’язку з подіями початку XV століття* (ЛУ, 6.07.1989)” (СУМДТ-1 2017, 346).

Утіленням духовних і культурних надбань народу, його історичного шляху та досвіду є мова. Для кожного народу мова є не лише засобом спілкування, а й національним символом, ключовим елементом національної ідентичності, унаочненням процесів національної самоідентифікації. Після століть бездержавності українська мова стала головною мовою незалежної Української держави, і нині важливим завданням є її державна підтримка і забезпечення функціонування у всіх ділянках життя суспільства як найважливішого чинника державотворення та націєтворення. У новітніх словниках до визначень слів, пов’язаних із мовою, мовним аспектом життя, дібрано приклади, в яких ідеться саме про

українську мову, її становище і значення для держави та нації: “МОВА. <...> Державна мова – мова, уживання якої є обов’язковим в офіційній сфері певної держави” (СУМДТ-2 2017, 66); “2. Сукупність загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових, словесних і граматичних засобів для формування і формулювання мислення та спілкування. *Мова рідна, слово рідне, Хто вас забуває, Той у грудях не серденько, Тільки камінь мас* (С. Воробкевич); *Лікар іде додому, обідає, а по обіді замикається в своїй хатині, щоб ніхто не заважав йому писати популярний виклад з гігієни для селян, звичайно, мовою українською...* (М. Коцюбинський); *Уклін чолом народу, Що рідну мову нам зберіг. Зберіг в таку страшну негоду, Коли він сам стоять не міг* (О. Олесь)” (СУМ(20)-9 2018); “МОВНО. <...> *Працювати ж бо доведеться не тільки з тими, хто мову знає, маємо подавати руку й тим окраденим, мовно недовченим, у кого громадянська й національна самосвідомість сьогодні ледь-ледь пробуджується* (НіК, 1989, вип. 23, 10)” (СУМДТ-2 2017, 67); “Мовна картина світу – представлення дійсності в мовних знаках. *Особливості мовної картини світу українців*” (СУМДТ-1 2017, 438); “УКРАЇНОМОВНИЙ. Тс. УКРАЇНСЬКОМОВНИЙ. <...> *Нерідко в загальнополітичний контекст учений [М. Грушевський] влітає архіважливу культурософську проблему – захисту української мови, української книжки* (Віче, №6, 1993, 148–149); *Україномовна газета <...> Цей чоловік [Олег Ярмолінський] давно виношував шляхетну ідею – зробити українськомовний аудіозапис своїх улюблених із дитинства пригодницьких книг* (ПС, 22.02.2014); *Україньськомовне видання; Україньськомовний канал; Україньськомовна версія кінофільму*” (СУМДТ-2 2017, 475); “СВІДОМИЙ. 3. <...> || Який розуміє власну відповідальність за події у своїй країні, працює для її становлення та розквіту. *Українець з походження, Потебня був свідомим українцем, завжди студіював українську мову, багато про неї писав, – і це власне він перший поставив науку української мови на високий науковий ступінь* (РМ, 1935, № 1, 8)” (СУМДТ-2 2017, 377).

Отже, на сучасному етапі розвитку Української держави відбувається становлення української національної ідентичності, що потребує значних інтелектуальних зусиль та активізації всіх наявних ресурсів. Новітні тлумачні словники української мови стають такими ресурсами, які сприяють подоланню безнаціональної ідентичності, виробленої в населення за радянських часів під впливом тоталітарної ідеології, та формуванню української ідентичності шляхом залучення до реєстрів лексичних одиниць, що стосуються державотворчих процесів в Україні, знакових подій та постатей історії і сьогодення, національної пам’яті, розвитку і зміцнення державної української мови, утвердження національної символіки. Порівняння зі словником радянського періоду показує, що зазначені лексичні одиниці є цілком нові або такі, що набули нових значень у часи незалежності. Лексикографічні праці засвідчують зміну історичних уявлень, трансформацію суспільної свідомості під впливом подій у країні та

постання якісно нової мовної картини світу українців. Формування чіткого уявлення про свою належність до української нації та усвідомлення себе суб'єктом життя українського суспільства, сприйняття його досягнень, перемог і поразок як своїх власних забезпечує єдність нації, її успішний розвиток у майбутньому та утвердження як рівноправного учасника загальносвітових процесів.

Гібернау, М. (2012). *Ідентичність нації*. Темпора. Київ.

Кулик, В. (2016). *Мова й ідентичність в Україні після Євромайдану*. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 2 (82). С. 90–103.

Масенко, Л. (2020). *Бандерофобія в російській пропаганді: історія і сучасність*. У кн.: Масенко Л. *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Кліо. Київ. С. 32–36.

Нагорна, Л. (2005). *Ідентичність національна*. У кн.: *Енциклопедія історії України*. Електронний ресурс: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna [Дата останнього доступу 10.08.2021].

Нагорна, Л. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ.

Покоління Незалежності: цінності та мотивації (2021). Соціологічна група “Рейтинг”. Електронний ресурс: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_generation_of_independence_082021.pdf?fbclid=IwAR2ezxpx1kmrHwq0mfkH8ENuYQbarxvsgeVGqD_92w3pHHUIQjfix3DvhZE [Дата останнього доступу 28.08.2021].

Словник української мови: в 11 т. (1970–1980). І. Білодід (ред.). Т. I–XI. Наукова думка. Київ.

Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. (2017). Видавничий дім Дмитра Бураго. Київ.

Словник української мови: у 20 т. (2010–2020). В. А. Широков (кер.); В. М. Русанівський (ред.). Т. I–XI. Електронний ресурс: <https://www.nas.gov.ua/UA/MultiVolumeBook/Pages/Default.aspx?MVVID=0000416> [Дата останнього доступу 18.08.2021].

Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність*. Основи. Київ.

Степико, М. (2019). *Сучасні виклики українській національній ідентичності*. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 3–4 (99–100). С. 253–265.

Степико, М. (2011). *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. НІСД. Київ.

Тараненко, О. (2004). *Українсько-російські мовні контакти*. У кн.: *Українська мова: енциклопедія*. В. М. Русанівський (ред.). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. Київ. С. 744–746.

Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти (2018). В. П. Трощинський,

В. А. Скуратівський, Н. П. Ярош та ін.; В. П. Трошинський (заг. ред). НАДУ. Київ.

Shlikhta, N. (2004). “Greek Catholic” – “Orthodox” – “Soviet”: a Symbiosis or a Conflict of Identities? *Religion, State and Society*, 32/3. P. 261–273.

Vejsberg, A. (2002). *Defining Political Terms in Lexicography: Recent Past and Present*. Euralex 2002 Proceedings. P. 657–667.